

МІФОЛОГІЧНИЙ ОБРАЗ КОЛІСНИЦІ У ГРАФІЦІ НАСЕЛЕННЯ СТЕПІВ СХІДНОЇ ЄВРОПИ ДОБИ БРОНЗИ

У статті аналізуються зображення колісниць та возів з позицій їхнього міфологічного змісту.

Серед нечисленних фігуративних зображень доби бронзи, що походять з території східноєвропейського степу, особливу групу складають колісні екіпажі. Їхні зразки можна знайти на керамічних посудинах¹, серед петрогліфів Кам'яної Могили², відомо також зображення на органічному матеріалі, на думку І.Ф. Ковальової, яка його опублікувала, на шкіряній запоні. Воно збереглося як відбиток на камені³ (рис. 1, 1). Питання значення цих та подібних зображень, як і взагалі ролі колісниць в ідеології різних народів Євразії, порушували багато авторів. Особливо акцентувалась увага на солярній (і взагалі космічній) символіці колісниць⁴, а також, враховуючи контекст, в якому знайдена основна кількість знахідок возів та їхніх зображень, на поховальній символіці, включаючи транспортну функцію (пересування померлого до іншого світу)⁵ та функціонування як замогильного житла⁶. Іноді солярний та поховальний аспекти розглядаються як взаємопов'язані⁷. Перелічені погляди не викликають заперечень, проте слід зазначити, що всі автори, які зверталися до зображень колісних екіпажів, як правило, обмежувалися розглядом лише окремих аспектів міфологічного образу возу, залишаючи поза увагою увесь комплекс уявлень про нього. А тим часом віз (колісниця) в ідеології багатьох народів давнини, і насамперед індоєвропейців, відігравав значну роль у космологічних уявленнях і одночасно мав ритуальну значущість. Як такий він рано оформлюється в художній образ у стародавньому мистецтві. Тільки серед відомих петрогліфів можна знайти більше сотні зображень колісних екіпажів. В енеоліті — бронзі на території Європи трапляються також зображення возів на посудинах⁸. Колісницю як важливий ритуальний об'єкт і одночасно атрибут однієї з провідних верств суспільства згаданого часу — вояків-колісничних — можна без перебільшення назвати одним із головних соціокультурних символів доби бронзи (якщо не головним). Отже, колісниця (віз) як художній і міфологічний образ заслуговує на спеціальну увагу.

Зазначимо, що проблема методики вивчення семантики стародавнього мистецтва в цілому є ще далекою від свого вирішення. Особливо це стосується поодиноких зображень, до яких у більшості належать й малюнки возів з території, що ми розглядаємо. Відсутність достатньої уваги до них з цих позицій в багатьох випадках можна пов'язувати зі специфікою їх семантичного навантаження. Однією з характерних особливостей міфологічного мислення є те, що за кожним його поняттям вишиковуються цілий ряд семантичних асоціацій («семантичні ряди» і «семантичні поля», за І.М. Дьяконовим⁹). Графічні відображення міфологічного образу набувають його багатозначності, і чим більше вони абстраговані від конкретного сюжету, тим повніше в ньому може втілюватися весь комплекс пов'язаних з цим образом уявлень і тим більш важко (а часто і взагалі неможливо) його інтерпретувати.

Проте у нашому випадку є кілька вихідних точок, які можуть наблизити до з'ясування сенсу малюнків колісниць. Насамперед це врахування загального контексту, в якому вони функціонували. Це можливо, тому що більшість таких зображень можна пов'язати з конкретними комплексами. Доцільним є зіставлення семантики малюнків і функціонально тотожних реальних об'єктів, котрі могли мати однаковий зміст (наприклад, віз реальний і на зображенні, які використовувались в поховальному обряді, — зображення за відомим принципом *pars pro toto*). Іноді може допомогти аналіз композиційного розміщення зображення — у зв'язку з наданням певної семантики деяким стандартним композиціям. При цьому основою для дослідження залишається сам малюнок в усіх своїх деталях. Зважаючи на відсутність автентичних міфологічних джерел епохи бронзи, що походять із вказаної території, зазначимо, що залу-

Зображення колісних екіпажів: 1 — Новомиколаївка; 2,3 — Кам'яна Могила; 4 — Політотдельське; 5 — Львове; 6 — Суха Мечетка; 7 — посудина з Маріупольського музею; 8 — Суха Саратовка; 9 — Спаське

чення будь-якого відомого міфологічного сюжету для інтерпретації зображення є можливим тільки у порівняльно-типологічному плані, з метою пояснення певних закономірностей у побудові тих чи інших образів, сюжету, композиції. Інший підхід, який передбачає безпосередній зв'язок сюжетів конкретних міфів із зображеннями, що аналізуються, неминуче викликає перенесення на зображені об'єкти реалій, сформованих в остаточному вигляді в іншому регіоні та в інші часи.

Зображення колісних екіпажів, що відомі на території східноєвропейського степу, належать в основному до доби ранньої бронзи і до зрубного часу. Більшість зображень виконано в характерній манері, коли вози репрезентовані нібито згори з розгорнутими колесами (рисунк, 1, 2, 5—9). Такий стиль зображення можна умовно назвати плановим. Протягом II — першої половини I тис. він панує на більшій частині території Євразії, на півдні досягаючи Індії¹⁰, й охоплює також північ Африки¹¹. Винятком є лише зона стародавніх цивілізацій, включаючи Передню Азію, Єгипет і частину Середземномор'я, де з самого початку поширюється манера зображення колісниць у профіль. На думку П.М. Кожина, панування планового стилю можна пов'язати з розвинутим астрально-солярним символізмом колісниць в ідеології населення Євразії¹², а М. Буссальє ще у 1950-х роках пов'язав виникнення планового стилю зі звичаєм класти віз у поховання в розібраному вигляді. Пізніше таку можливість припускала також О.Є. Кузьміна¹³. Я.А. Шер, у свою чергу, вказав на недостатню обґрунтованість обох поглядів¹⁴. Питання потребує спеціальної розробки із врахуванням як ролі зображень колісниць у тих чи інших сюжетах, так і повної еволюції образу, тому тут ми лише зазначимо, що плановий стиль з його вираженою символікою коліс і абстрагуванням від деталей міг принаймні сприяти формуванню образу колісниць як символу, елементу знакової системи, а не тільки зображення певної реалії матеріальної культури. Щодо порівняння планового образотворчого і розбирання возів у поховальному обряді, тут скоріше можна вбачати взаємозв'язок обох явищ — художнього і ритуального, який відобразив особливості світосприймання давнього населення, але не залежність одного від іншого, оскільки обидва явища формуються приблизно одночасно, не кажучи про те, що територіально-хронологічні межі планового стилю значно ширші за згаданий поховальний обряд.

У цілому планові композиції малохарактерні для євразійського мистецтва доби бронзи. Крім колісниць, у цій манері зображувались лише запряжені бики (воли) — у транспортні засоби типу волокуші й в плуг. Такі зображення відомі серед петрогліфів Кам'яної Могили і в Західній Європі¹⁵, вони найбільш вірогідно датуються енеолітичним часом. Не виключено, що обидві групи зображень — і колісниця, і бичачі запряжки — сягають спільної світоглядної основи. У першому випадку мова може йти про зображення ритуального орання. Ритуальна значущість «розгорнутого» положення колісниця в поховальному обряді ще раз підтверджує, що планова манера зображення цього об'єкта є навмисною і має сакральний зміст. Можна зазначити давність цієї художньої традиції і, можливо, споконвічність для степів Східної Європи. Її побутування не пізніше другої половини III тис. до н. е. документовано зображенням возу з Дніпропетровщини (с. Новомиколаївка, кург. 7, пох. 6). І.Ф. Ковальова, яка опублікувала знахідку, вказує на змішаний стиль у цьому випадку: кузов виконаний у профіль при плановому зображенні коліс¹⁶, проте можливо, що тут репрезентований саме плановий стиль, але на стадії формування своїх основних особливостей (рисунок, 1). Аналогічним чином, ймовірно, можна розглядати й одне з ранніх зображень возу на брилі Кам'яної Могили, яке Б.Д. Михайлов відніс, на підставі дископодібних коліс, до ямного часу¹⁷. Тут привертає увагу відносно вільна, позбавлена пізнішої умовності поза упряжної тварини (рисунок, 2).

Близькосхідно-середземноморська профільна манера на території східноєвропейського степу репрезентована поодиноким петрогліфом з Кам'яної Могили (рисунок, 3). Аналогії йому у крито-мікенській графіці навів В.В. Отрощенко¹⁸. Б.Д. Михайлов пов'язує зображення з Кам'яної Могили з носіями зрубної культури¹⁹. На його думку, саме в часи її існування відбувалися найінтенсивніші контакти із середземноморським (мікенським) світом. К.Ф. Смирнов і О.Е. Кузьміна вважають часом початку проникнення західних елементів у євразійські степи попередню добу, що характеризувалася активними контактами між різними степовими культурами²⁰. Значимо, що і в зрубний період, і в попередні часи, окрім окремих виробів з орнаментом згодом західного (середземноморського) походження, впливів мікенського образотворчого мистецтва на графіку степових культур не простежується. Є також думка, що більшість цих орнаментальних мотивів взагалі не пов'язані з середземноморськими впливами і мають місцеву основу²¹. В будь-якому випадку немає підстав говорити про прямі довготривалі контакти між носіями обох культурних традицій. Тим більше важко дійти висновків щодо них на підставі поодинокого профільного зображення колісниця. Тим не менше таке зображення може свідчити про якийсь короткий культурний імпульс з урахуванням відступу від усталеної і багатовікової традиції існування планового стилю.

За характером зображених об'єктів слід виділити основні види колісних екіпажів, що фігурують в образотворчому мистецтві доби бронзи, — це дво- та чотириколісні вози та двоколісні легкі колісничі. В реальному використанні вони суттєво відрізнялися за функціями. Віз мав в основному утилітарне, господарське призначення, колісниця — транспортне, військове, а також парадне; а отже, їхні зображення могли мати, принаймні в деяких рисах, неоднакове змістове навантаження. Тому всупереч укоріненій традиції говорити про колісний транспорт взагалі, ми розглянемо ці типи окремо.

Вози репрезентовані на двох уже згаданих найбільш ранніх зображеннях колісних екіпажів: з Новомиколаївки та Кам'яної Могили. Значимо, що в період ранньої бронзи в обох згаданих випадках цей тип екіпажів був у своїх різних варіантах значущим у ритуальному відношенні атрибутом, про що свідчить роль реальних возів у похованнях ямного, а пізніше катакомбного часів на території, що розглядається. Тут вони відігравали роль засобу пересування в інший світ, деякою мірою соціального маркера, а також замогильної домівки. Особливо показовим у цьому плані є їхнє використання у ямному поховальному ритуалі, коли колеса — від двох до семи, але частіше у кількості чотирьох — розміщувались по краях могильної ями, в останньому випадку, як правило, по одному з кожного боку. Кузов у розібраному вигляді міг розташовуватися зверху, але й сама могильна яма могла відігравати роль кузова такого возу. Одночасно могильна яма є домівкою померлого. Уявлення про дім-могілу належить до універсальних, відзначимо як відносно близьку паралель «земляне» (точніше, «глиняне» — *тргпауа*) житло у Рігведі (РВ. VII.89.1). Враховуючи можливість переходу вже в період ранньої бронзи до пересувного скотарства²², що передбачає серед іншого появу пересувних жител, таке сполучення житла та возу здасть-

ся закономірним; а отже, появу могил-возів можна пов'язувати саме з цим соціально-економічним явищем. Принаймні в землеробській Передній Азії, де уперше з'являються поховання з возами²³, останні входять до складу поховального інвентаря як одна з його складових частин і як замогильне житло не фігурують. Враховуючи ідею житла — мікромоделі Всесвіту, універсальність якої, слідом за А. Леруа-Гураном²⁴, визнають фактично всі дослідники семіотики житла, не буде помилковим включення возу до цього ж семантичного ряду. Таким чином, тут ми маємо один із семантичних рядів, через який віз сполучається з космосом. До речі, космічна семантика пересувного житла зафіксована в багатьох пізніших кочових традиціях²⁵. Серед зображень возів, котрі ми розглядаємо, подібну семантику можна припустити для малюнку з возом з Новомиколаївки, який міг символічно замінювати реальний віз у похованні, а отже відображати відповідні уявлення.

Загалом малюнків з возами на території, яка розглядається, відомо небагато. Власне кажучи, окрім вже згаданих, є лише поодинокі зображення, що належать до більш пізніх періодів доби бронзи. За припущенням А.Д. Пряхіна, віз із суцільними колесами міг бути зображений також на фрагменті посудини, що походить з абашевського шару Маслівського поселення (Лісостепове Подоння)²⁶, проте така інтерпретація залишається гіпотетичною через фрагментарну збереженість малюнка. У зв'язку із символікою возу слід згадати також посудину зі зрубного пох. 7 кург. 3 біля с. Політотдельського Волгоградської обл.²⁷ (рисунок, 4). На думку М.М. Чередниченка, а також К.Ф. Смирнова і О.Є. Кузьміної, вона є моделлю чотириколісного возу²⁸. М.М. Чередниченко зближував її за ритуальним значенням із західноєвропейськими поховальними урнами на колесах і припускав побутування близької деталі обряду у зрубників, де посуд міг встановлюватися на дерев'яні вози, які не збереглися і тому не фіксуються. Через відсутність даних це припущення залишається недоведеним, а отже гіпотетичним, проте щодо зображення на посудині можна висловити деякі міркування.

Декор посудини з Політотдельського побудовано за чотиричастинною схемою. Композиції цього типу іноді розглядаються у зв'язку з їхнім космічним символізмом (маркування кожної частинною певної сторони світу і всіх пов'язаних з нею понять²⁹). Подібні схеми з'являються не пізніше неолітичної доби і широко розповсюджуються, проте для зрубної культури вони малохарактерні. Тим більш цікавою є ця посудина. Чотири колесоподібні фігури з «німбами» з відбитків трубочки, що облямовують кожне «коло», розташовані симетрично з чотирьох боків — їх, у принципі, можна трактувати як чотири рази повторене сонце. Відсутність позначеного початку та кінця композиції робить її безперервною, що може асоціюватися з уявленнями про безперервність руху Сонця (і відповідно часу взагалі), при тому, що на ритуальному рівні посудина може розглядатися як образ Всесвіту³⁰. Певний інтерес при цьому викликає давньоіндійська традиція, де уявлення про ритуальний посуд як втілення Всесвіту обґрунтовано у писемних джерелах, що О.Є. Кузьміна вважає за продовження дуже ранніх поглядів і знаходить їхні витoki в андронівській кераміці³¹. Отже, орнамент, що розглядається, насамперед можна трактувати як композицію із солярним змістом. Проте зв'язок солярної та колісничної символіки в індоєвропейській міфології добре вивчено і він не потребує додаткового обґрунтування. Чотири сонця могли одночасно символізувати і чотири колеса, звідки асоціація самої посудини з кузовом возу є цілком можливою і логічною. Іншими словами, в цьому випадку ми маємо ще один із способів втілення ідеї космічної коліснички. Загалом можна зазначити, що розвитку образу космічної коліснички сприяв цілий комплекс асоціативних зв'язків, до яких належали й усі наведені вище явища. Про те, що вказаний образ згодом посів значне місце в міфології різних народів, свідчать уявлення про колісничко-мікрокосм, що їх виявив В.В. Євсюков у низці античних і давніх китайських філософських трактатів, відносно пізні, але такі, що сягають давніх міфологічних образів³².

На посуді зрубного часу, крім зображення з Політотдельського, з різною мірою впевненості можна вбачати двоколісні коліснички, раніше у художній творчості населення регіону невідомі. Посудини із зображеннями колісничок знайдено на всій території поширення зрубної культури — від Зауралля до Наддніпрянщини і Приазов'я³³. Серед них певний інтерес викликає колісничка на посудині з поховання біля Сухої Саратівки, яке належить до ранньозрубного часу (рисунок, 8). Одиначність зображення і відсутність вираженої композиції не дозволяє дати його розгорнуту інтерпретацію, тому зазначимо лише момент, що може привертати особливу увагу, — знак у вигляді перевернутого тризуба позаду коліснички. Л.Л. Галкін, який уперше опублі-

кував її, вбачає в ньому зображення шатра³⁴, В.В. Отрощенко — схематичний малюнок візничого³⁵, вказуючи на аналогічне зображення візничого у кузові колісниць зі Спаського (рисунок, 9). Зазначимо, що аналогічним чином можна трактувати умовну фігурку у кузові колісниць з Кам'яної Могили (рисунок, 3). На користь такого трактування знака «тризуба» свідчать також деякі умовні зображення візничих серед петрогліфів Алтаю (долина р. Слангаш)³⁶. Якщо прийняти це трактування, можна помітити, що на посудині із Сухої Саратівки людина розташована на відстані від кузова, тобто вона нібито йде за колісницею. На думку Я.А. Шера, який простежив цю особливість на петрогліфах, таке розміщення візничого є характерним для зображень міфічних «чудесних» колісниць³⁷. Щоправда, головною рисою міфічної колісниць він вважає запряг з непарними або міфічними тваринами, що у згаданому випадку простежити неможливо через погану збереженість запрягу на малюнку, проте, враховуючи ритуальне призначення посудини, таке трактування зображення буде логічним, хоч і певною мірою гіпотетичним.

В усіх інших випадках зображення упряжних тварин і візничих відсутні. Ймовірно, їх розглядали як другорядні, які не вносять важливого змісту в художній образ. Такі зображення можна розглядати як знаки, які втілювали ідею колісниць як такої, зі всіма пов'язаними з нею асоціаціями. В.В. Отрощенко помітив постулову схематизацію образу на посудинах різних етапів зрубної культури³⁸. Така схематизація припускається також для петрогліфів Каратау³⁹. Не заперечуючи логічності наведених висновків з погляду закономірності розвитку первісного мистецтва, зазначимо все ж таки, що зображення на посудинах дуже нечисленні для того, щоб на їх основі будувати якийсь еволюційний ряд. Датування ж наскальних зображень ще далеке від досконалості, тому говорити про вказаний розвиток образу можна тільки на рівні припущення. Не виключено також, що в деяких випадках різні варіанти зображень могли співіснувати.

Серед зображень умовних колісниць-знаків особливий інтерес викликає зображення на посудині з колекції Маріупольського музею⁴⁰, а точніше, його композиційна побудова. На цій посудині з двох протилежних боків є зображення умовної схематичної колісниць, тобто тут ми маємо виражену двочастинну схему. Таку композиційну побудову не можна вважати чимось унікальним. Як приклад подібного їй типу можна згадати посудину з Ноембрія (Вірменія) зі скульптурними зображеннями двох колісниць на плічках⁴¹, а також посудину з Великих Рашковців (Словаччина), де присутні по дві колісниць з кожного боку, але принцип їхнього розташування такий же самий⁴². На посудині з Маріупольського музею відсутність виділених початку та кінця робить композицію безперервною. Зображення, відповідно, може асоціюватися з вічним рухом колісниць, що деякою мірою можна зіставити з «сонцями»-«колесами» на малюнку з Політотдельського. Посуд з колісницями найчастіше належить до поховального інвентаря, отже, в конкретному ритуалі актуалізувалася поховальна символіка колісниць, проте багатозначність цього космічного образу, в принципі, не виключає використання посудин з таким декором і в інших обрядах до того, як вони потрапляли в могилу. На таке припущення нашої уваги знахідки кераміки із зображеннями колісниць на поселеннях (Суша Мечетка 2, згодом Маслівське поселення), побутові пам'ятки дають й інші фігуративні зображення, близькі за семантикою, наприклад на Мосолівському поселенні (Воронезька обл.) — кераміка з малюнками коней⁴³.

Колісницю з Маріупольської посудини можна зіставити з міфічною колісницею, яка об'їжджає світ, що може символізувати сам горщик. Типологічно таку колісницю можна зіставити з колісницями деяких ведійських богів, наприклад Ашвінів (РВ.І.20.3, І.34.7 та ін.), а також з хетськими ритуальними возами, на яких цар під час деяких обрядів об'їжджав певну територію, що в ритуально-міфологічному плані уособлювала світ. Царя в цьому випадку, на думку В.Г. Ардзінби, можна зіставити із сонцем⁴⁴. Взагалі солярний символізм тут може бути суттєвою, хоч і не єдиною частиною міфологічного образу колісниць.

У зв'язку з космологічними уявленнями про колісницю слід також згадати петрогліф з Кам'яної Могили, де вона зображена в «мікенському» стилі й репрезентована без запрягу, проте в її кузові, згодом, схематично зображено людину. Від коліс відходять умовні лінійні фігури, в яких Б.Д. Михайлов вбачає змії. Весь образ він зіставляє з міфічною колісницею Триптолема, який об'їжджав світ і знайомив людей із землеробством. Спираючись переважно на архаїчні античні міфи догрецького походження, цей автор пов'язує всю композицію на брилі № 27 з ідеєю родючості⁴⁵. Ще раз підкреслимо, що, на

нашу думку, використання будь-якої міфології, відомої з пізніших джерел, до того ж іноетнічних відносно культур, що розглядається (а дійшла до нас тільки така міфологія), є можливим лише в порівняльно-типологічному плані, тому навряд чи можна конкретно прив'язувати згаданий образ до античного міфу. В цілому сюжет потребує подальшого вивчення, проте наявність інших солярних знаків навколо зображення колісниці дозволяє лише взагалі припустити її космічну природу.

Порівнюючи загалом міфологічні образи возу і колісниці у тому вигляді, в якому вони реконструюються за наявними даними, можна зазначити, що при деяких відмінностях, обумовлених функціональним призначенням об'єкта (так, віз може бути еквівалентом житла, земного та замогильного, колісниця не входить в цей семантичний ряд), на космологічному рівні збіг їх семантики відбувається в багатьох аспектах: обом типам екіпажів притаманна космічність у широкому сенсі. У разі такого порівняння колісниці і возів їх ритуально-міфологічні символи протягом доби, що ми розглядаємо, не були однаковими.

Віз є більш раннім видом транспорту. За часів ранньої бронзи він був основним, якщо не єдиним, атрибутом ритуалу. Зображення колісниць на території Євразії належать до періоду пізньої бронзи, у східноєвропейських степах вони з'являються у зрубників. У цей час колісниця майже повністю витісняє інші види колісного транспорту з образотворчої графіки. Якщо звернутися до індоєвропейських паралелей, можна помітити, що в найдавніших індоєвропейських мовах фіксуються два основні види колісних екіпажів. В Рігведі це важкі вози (anah) і легкі, переважно бойові, колісниці (ratha); аналогічні поняття існували і в хетській мові⁴⁶, пізніше давньогрецькій (ἄμαξα та ἄρμα). Практично в усіх культурних традиціях спостерігається відмінність у семіотичному статусі возу і колісниці.

В Рігведі основне змістове навантаження припадає на ratha, атрибут багатьох богів, який втілює пов'язані з ними поняття. Колісниця в Рігведі наділена рисами солярного і взагалі космічного образу (наприклад, триколісна, тричастинна колісниця Ашвінів (РВ.І.47.2; VII.69.2 та ін.) — втілення колісниці часу (в гімні X.135.3 — невидима колісниця без коліс — символ бігу життя, а також колесо часу з дванадцятьма шпицями (рік) (РВ.І.164.48). Колісниця бога Агні, що привозить богів на жертвоприношення, здійснює медитативні функції, пов'язуючи світ богів і людей (РВ.І.13.4; I.14.12 та ін.). Основні пасажі, де згадується anah, розібрав М. Шеллер⁴⁷. На підставі цих даних він пов'язав ведійський віз із жіночою сферою побуту та ритуалу. Ймовірно, що тезу можна прийняти лише із застереженням, принаймні в славнозвісному гімні atmastuti (X.119) «добре влаштоване» житло, на якому їде і везе богам жертвоприношення божество і яке порівнюється з житлом-кибиткою, належить чоловічому персонажу (Індри). Звичайно, вози згадуються лише в суто утилітарному контексті як побутовий транспортний засіб. З міфологічної сфери можна відзначити лише віз богині зорі Ушас і весільний віз сонячної діви Сур'ї. У зв'язку з Ушас віз фігурує лише в окремих епізодах, наприклад у сюжеті розбивання її Індрую (РВ.ІІ.15.6; IV.30.10), але ratha також може бути атрибутом цього божества (РВ.І.48.10; III.61.2; VII.78.1,4 та ін.). Віз Сур'ї, мабуть, єдиний випадок вираженої космічності цього типу колісного екіпажу: її купол — небо, її запряг — два «сяючих» (sukrav) (РВ.Х.85.10), за давньоіндійською традицією — два світила⁴⁸. При цьому в обох випадках з возами пов'язуються божества солярного кола (Ушас, Сур'я). Загалом ці пасажі, ймовірно, можна віднести до надзвичайно архаїчних пластів ведійських гімнів і зазначити відносно низький статус возу у Рігведі.

Вищий семіотичний статус колісниці порівняно з возом демонструє також хетський поховальний царський ритуал. Тут використовувались обидва види колісних екіпажів, але на возі везли тіло царя до місця спалення, а на колісниці — його зображення, яке потім вшановували: садили на трон, приносили йому жертви⁴⁹. Інакше кажучи, колісниця ставала атрибутом царя, якого обожнювали. За деякими припущеннями, колісниця взагалі була одним із атрибутів царської влади у хетів⁵⁰, чому є й месопотамські аналогії⁵¹. Можна відзначити також роль колісниці в античній міфології та образотворчому мистецтві, сягаючи тих самих індоєвропейських традицій.

Євразійські зображення колісниць доби пізньої бронзи можуть конкретно вказати на часи побутування колісничних міфів як сформованого явища. Немає сумніву, що їхньому розвитку передував високий статус цього виду транспорту в реальному житті. Тут не місце обговорювати проблему ролі верстви вояків-колісничних у євразійських степових суспільствах доби бронзи, що нині деякі дослідники беруть під

сумнів⁵². У будь-якому разі важливим є те, що колісниця як військовий або парадно-ритуальний об'єкт займала важливе місце в ідеології й одночасно набула значення соціально-престижної речі, серед іншого, і на згаданій території. Соціальна символіка помітна, зокрема, в деяких зображеннях колісниць, пов'язаних з конкретними похованнями: так посудина з Сухой Саратівки маркувала головне поховання в кургані, можливо, голови роду⁵³. З похованням соціально визначеної особи можна також пов'язати вже згадану посудину з Великих Рашковців, враховуючи багатий інвентар, куди входила, серед іншого, сокира — атрибут вождя. В останньому випадку зображення колісниці може віддзеркалювати східні або південні впливи, оскільки загалом для Центральної та Західної Європи (за винятком Скандинавії, де колісниця є дуже поширеним образом наскельної графіки) характерним є використання в ритуалі чотириколісних возів, вони ж є відносно поширеним видом образотворчого мистецтва. Обидва згадані поховання можна здогадно пов'язати з воюючими. В інших випадках, щоправда, чітка соціальна символіка поховань, маркованих таким посудом, не простежується: так, посудина із зображенням возу з Політотдельського і колісниці з с. Львова (Херсонська обл.) (рисунок, 5) належали дитячим похованням без будь-якого іншого інвентаря, що ускладнює їхню соціальну інтерпретацію. Більш ранні поховання з возами, які вважаються такими, що належали верхівці суспільства, ймовірно, можна пов'язувати з більш широким колом осіб, ніж представники воїнської еліти, про що свідчить відносна численність таких поховань та їх статеві та вікова неоднорідність. Думка про належність таких поховань представникам широкого кола аристократії (і взагалі про відсутність в ямному суспільстві вузького прошарку воюючих) вже висловлювалась⁵⁴. Проте загалом це питання потребує спеціального дослідження, яке не є метою нашої роботи.

Усталена точка зору пов'язує поширення колісниць з індоіранцями⁵⁵, коліснична міфологія також вважається індоєвропейською за походженням⁵⁶. Проте, звертаючись до цього питання, слід враховувати, що в близькосхідній культурній традиції колісниця також не була позбавлена ритуальної значущості. Це демонструють документи, де неодноразово згадуються колісниця, що беруть участь у процесіях, і «колісниця богів»⁵⁷. З колісницею у Передній Азії також були пов'язані деякі космологічні уявлення (до цього кола, зокрема, належить позначення сузір'я Великої Ведмеді як возу)⁵⁸. Проте слід зазначити, що загалом космізм колісниці й возу у близькосхідній міфологічній традиції значно менш чітко виражений. Тому, припускаючи загалом ширший ареал формування основи колісничних міфів, слід визнати, що роль індоєвропейців, зокрема індоіранців, в їхньому остаточному оформленні і поширенні не викликає сумніву. Населення доби бронзи степів Євразії можна виділити як основного творця цих міфів, про що свідчать і розглянуті малюнки, що відображають різні етапи їх створення.

¹ Галкин Л.Л. Сосуд срубной культуры с сюжетным рисунком из Саратовского Заволжья // СА. — 1977. — № 3. — С. 189—196; Черденченко Н.Н. Колесницы Евразии эпохи поздней бронзы // Энеолит и бронзовый век Украины. — К., 1976. — С. 135—150; Отроценко В.В. Малюнки (знаки) колісниць в пам'ятках культури зрубної спільності // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит, бронзовый век). — Донецк, 1996. — Ч. 1. — С. 128—132. — Рис. 1.

² Рудинський М. Кам'яна Могила. — К., 1961. — Табл. XVII, XX.

³ Ковалева И.Ф. Погребения всадников и возничих в курганах Надпорожья // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепрпетровск, 1993. — Рис. 3.

⁴ Окладников А.П. Олень — золотые рога. — М., 1964. — С. 210—211; Кожин П.М. Гобийская квадрига // СА. — 1988. — № 3. — С. 39—42; Формозов А.А. Очерки по первобытному искусству. Наскальные изображения и каменные изваяния эпохи камня и бронзы на территории СССР // МИА. — М., 1969. — № 165. — С. 229—230, 240; Green M.J. The Wheel as a Cult Symbol in the Romano-Celtic World with Special Reference to Gaul and Britain. — Brussels, 1984.

⁵ Галкин Л.Л. Указ. соч. — С. 195; Отроценко В.В. Идеологические воззрения племен эпохи бронзы на территории Украины (по материалам срубной культуры) // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 8—9; Vizdal J. Erste bildliche Darstellung eines zweirädrigen Wagens vom Ende der mittleren Bronzezeit in der Slowakei // Slovensk Archeolygia. — 1972. — Vol. XX. — № 1. — S. 228, 230.

⁶ Кожин П.М. К проблеме происхождения колесного транспорта // Древняя Анатолия. — М., 1985. — С. 173; Ковалева И.Ф. Указ. соч. — С. 72.

⁷ Кузьмина Е.Е. Колесный транспорт и проблема этнической и социальной истории древнего

населения южнорусских степей // ВДИ. — 1974. — № 4. — С. 85; *Dryssler R.* Als die Sterne Götter wären. — Berlin, 1981. — S. 169—198.

⁸ *Piggott S.* The Earliest Wheeled Transport. From the Atlantic Coast to the Caspian Sea. — London, 1983. — Fig. 10, 11, 69, 91, 92; *Vizdal J.* Op. cit. — Fig. 1.

⁹ *Дьяконов И.М.* Введение // Мифологии древнего мира. — М., 1977. — С. 12—14; Он же. Арханческие мифы Востока и Запада. — М., 1990. — С. 28—29.

¹⁰ *Behn F.* Zur Problematik der Felsbilder. — Berlin, 1962. — Taf. 60, b.

¹¹ *Дэвидсон Б.* Новое открытие древней Африки. — М., 1962. — Рис. 8; *Гильтер И.А.* Ливия // Искусство стран и народов мира. — М., 1965. — Т. 1. — С. 548; *Мириманов В.Б.* Первобытное и традиционное искусство. Малая энциклопедия искусств. — М., 1973. — С. 248.

¹² *Кожин П.М.* Кносские колесницы // Археология Старого и Нового Света. — М., 1966. — С. 84; Он же. Гобийская квадрига. — С. 39—42.

¹³ *Кузьмина Е.Е.* Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня. — Фрунзе, 1986. — С. 127.

¹⁴ *Шер Я.А.* Петроглифы Средней и Центральной Азии. — М., 1980. — С. 202.

¹⁵ *Рудинский М.* Кам'яна Могила. — Табл. XXVI; *Behn F.* Op. cit. — Taf. 30, 39; *Kahn H.* Die Felsbilder Europas. — Stuttgart, 1952. — Abb. 114; *Pike G.* Pre-Roman Land Transport in the Western Mediterranean Region // Map. — 1967. — Vol. 2. — № 4. — Fig. 1; *Häusler A.* Zur ältesten Geschichte von Rad und Wagen in Nordpontischen Raum // EAZ. — 1981. — № 4. — Abb. 18.

¹⁶ *Ковалева И.Ф.* Указ. соч. — С. 71—72.

¹⁷ *Михайлов Б.Д.* Петроглифы Каменной Могили на Украине. — Запорожье, 1994. — С. 162.

¹⁸ *Отроценко В.В.* Элементы изобразительности в искусстве племен срубной культуры // СА. — 1974. — № 4. — Рис. 3.

¹⁹ *Михайлов Б.Д.* Указ. соч. — С. 165.

²⁰ *Смирнов К.Ф., Кузьмина Е.Е.* Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических открытий. — М., 1977. — С. 50.

²¹ *Беседин В.И.* «Микенские» орнаменты в Восточной Европе // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит, бронзовый век): Материалы Междунар. конф. — Донецк, 1996. — Ч. 1. — С. 84—87.

²² *Шилов В.П.* Походження кочового скотарства у Східній Європі // УІЖ. — 1970. — № 7. — С. 23—25.

²³ *Piggott S.* The Earliest Wheeled Vehicles and the Caucasian Evidence // PPS. — 1969. — Vol. 34. — P. 272.

²⁴ *Leroi-Gourhan A.* Le geste et la parole. — Paris, 1965. — Vol. 2. — P. 140—152.

²⁵ *Андроникова И.М.* Эволюция жилища русских цыган // СЭ. — 1970. — № 4. — С. 35—40; Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир. — Новосибирск, 1988. — С. 56—71; *Майдар Д., Пюрвеев Д.* От кочевой до мобильной архитектуры. — М., 1980. — С. 17—19.

²⁶ *Пряхин А.Д.* Древнее население Песчанки. — Воронеж, 1973. — С. 27. — Рис. 3, 17.

²⁷ *Смирнов К.Ф.* Курганы у сел Иловатка и Политотдельское Сталинградской области // МИА. — М., 1959. — Рис. 13, б.

²⁸ *Чередниченко Н.Н.* Указ. соч. — С. 140; *Смирнов К.Ф., Кузьмина Е.Е.* Указ. соч. — С. 54.

²⁹ *Евсюков В.В.* Мифология китайского неолита. — Новосибирск, 1988. — С. 59—76.

³⁰ *Иванов В.В.* Гончар // Мифы народов мира. — М., 1991. — Т. 1. — С. 309—310.

³¹ *Кузьмина Е.Е.* Древнейшие скотоводы... — С. 71—72.

³² *Евсюков В.В.* Мифологический образ колесницы-микрокосма в философских трактатах Востока и античности // Семантический анализ понятий в историко-философских исследованиях. — Новосибирск, 1984. — С. 41—54.

³³ *Стоколос В.С.* Культура населения бронзового века Южного Зауралья. — М., 1972. — Рис. 13, 12; *Галкин Л.Л.* Указ. соч.; *Чередниченко Н.Н.* Указ. соч.; *Отроценко В.В.* Малюнки (знаки) колісниць...

³⁴ *Галкин Л.Л.* Указ. соч. — С. 193.

³⁵ *Отроценко В.В.* Идеологические воззрения... — С. 9; Він же. Малюнки (знаки) колісниць... — С. 131—132.

³⁶ *Окладников А.П., Окладникова Е.А., Запорожская В.Д., Скорынина Е.А.* Петроглифы долины реки Елангаш (юг Горного Алтая). — Новосибирск, 1979. — Табл. 9, 2; 41, 4.

³⁷ *Шер Я.А.* Указ. соч. — С. 284, 286.

³⁸ *Отроценко В.В.* Малюнки (знаки) колісниць... — С. 132.

³⁹ *Кадырбаев М.К., Марьяшев А.Н.* Наскальные изображения хребта Каратау. — Алма-Ата, 1977. — С. 163.

⁴⁰ *Чередниченко Н.Н.* Указ. соч. — Рис. 5.

⁴¹ *Чилингарян С.* Орнаментированный кувшин, найденный в Ноембрыне // ИФЖ. — 1968. — № 2. — С. 232 (вірмен. мовою).

⁴² *Vizdal J.* Op. cit. — Fig. 1.

⁴³ *Пряхин А.Д.* Мосоловское поселение эпохи поздней бронзы. — Воронеж, 1993. — Кн. 1. — Рис. 74, 3, 4.

⁴⁴ Ардзинба В.Г. Ритуалы и мифы древней Анатолии. — М., 1982. — С.24.

⁴⁵ Михайлов Б.Д. Указ. соч. — С. 164—166.

⁴⁶ Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. — Тбилиси, 1984. — Т.2. — С.726.

⁴⁷ Scheller M. Lat. *onus* und ai. *ánah* // Zeitschrift für Vergleichende Sprachforschung. — 1975. — Bd.89. — H.2. — S.193-197.

⁴⁸ Елизаренкова Т.Я., Сыркин А.Я. К анализу индийского свадебного гимна (Ригведа X.85) / Тр. по знаковым системам. — Тарту, 1965. — Вып. 2. — С.188.

⁴⁹ Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Указ. соч. — С. 726.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Salonen A. Die Landfahrzeuge des Alten Mesopotamien. — Helsinki, 1951. — S. 38, 39, 60.

⁵² Цимиданов В.В. Еще раз о колесницах степной Евразии эпохи поздней бронзы // Северо-восточное Приазовье в системе Евразийских древностей (энеолит, бронзовый век). — Донецк, 1996. — Ч.1. — С.126—128.

⁵³ Галкин Л.Л. Указ. соч. — С. 193, 195.

⁵⁴ Иванова С.В., Цимиданов В.В. О социологической интерпретации погребений с повозками ямной культурно-исторической общности // Археол. альманах. — Донецк, 1993. — № 2. — С. 23—34.

⁵⁵ Mayrhofer M. Die Indo-Arier im Alten Vorderasien. — Wiesbaden, 1966; ibidem. Die Arier im Vorderen Orient — ein Mythos? — Wien, 1974; Кузьмина Е.Е. Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических открытий // Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. — М., 1981. — С. 111—112.

⁵⁶ Евсюков В.В. Мифологический образ колесницы-микрокосма... — С. 42.

⁵⁷ Salonen A. Op.cit. — S. 34—35, 43, 58—60, 66—76.

⁵⁸ Ibid. — S.83—84.

Одержано 08.04.1998

М.С.Сергеева

МИФОЛОГИЧЕСКИЙ ОБРАЗ КОЛЕСНИЦЫ В ГРАФИКЕ НАСЕЛЕНИЯ СТЕПЕЙ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ ЭПОХИ БРОНЗИ

В работе анализируются графические изображения колесного транспорта, относящиеся к периоду ранней бронзы и к срубному времени. За исключением единичного петроглифа из Каменной Могилы, все рисунки выполнены в плановом стиле, характерном для большей части Евразии, являющемся графическим выражением космической символики колесницы. Восточноевропейская стель относится к ареалу формирования этого стиля. Изображения колесных экипажей представлены разными типами повозок и колесницами. Ранние изображения представлены только повозками, в период поздней бронзы среди рисунков полностью доминируют колесницы, что может свидетельствовать о возрастающей роли колесницы в идеологии. Более высокий семиотический статус колесницы по сравнению с повозкой подтверждается данными ритуала и мифологий индоевропейского круга.

Основы колесничных мифов могли складываться на обширной территории от Ближнего Востока до евразийских степей. В их окончательном оформлении несомненно роль индоевропейцев.

M. S. Sergeeva

THE MYTHOLOGICAL IMAGE OF A CHARIOT IN THE GRAPHICS OF THE POPULATION OF THE EAST EUROPEAN STEPPE IN THE BRONZE AGE

The paper analyzes the graphical images of a wheel transport related to the Early Bronze Age and to the time of frames. Except for a single petroglyph from the Kam'yana Mohyla, all the drawings are accomplished in the plane style, which is characteristic of the most part of Eurasia and is a graphical expression of the cosmic symbolics of a chariot. The area of formation of this style is concerned with the East European steppe. Images of wheel carriages are presented by various vehicles and chariots. Early images include only vehicles. But among drawings of the Late Bronze Age, chariots dominate completely, which testifies to a growing role of chariots in the ideology. A higher semiotic status of chariots as compared with vehicles is confirmed by the data of the ritual and mythology of the Indo-European sphere.

The bases of the myths concerning chariots can be formed on the vast territory from the Middle East to Eurasian steppes. In their final formation, the role of the Indo-Europeans is unquestionable.